

Спесівцев Д.С.,
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри цивільно-правових дисциплін
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

УДК 347.13

DOI <https://doi.org/10.32845/2663-5666.2019.4.16>

ЮРИДИЧНИЙ СКЛАД ЯК НАУКОВА КОНСТРУКЦІЯ ТА ЇЇ ГНОСЕОЛОГІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ

Постановка проблеми. Юридичний склад є однією з фундаментальних категорій права у цілому й цивільного права зокрема. Доктринальні положення стосовно цього юридичного феномену в поєднанні з уявленнями про механізм цивільно-правового регулювання суспільних відносин і порядок взаємодії між його елементами дають змогу зрозуміти сутність процесу впливу норм цивільного права на його суб'єктів і спричинення юридичних наслідків, зокрема у формі виникнення, зміни або припинення суб'єктивних цивільних прав. Незважаючи на це, наразі ми стаємо свідками процесу формування системи догм про правову природу наведеного юридичного феномену та його функціональні особливості, ефективність якого забезпечується плюралізмом ракурсів розгляду відповідних питань. Одним із них виступає аналіз юридичного складу як конструкції, яка виконує, в тому числі, гносеологічні функції в процесі нормотворчості, правореалізації та правозастосування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Правова природа юридичних складів і особливості їх конструкції ставали предметом розгляду таких вчених, як М.М. Агарков, С.С. Алексєєв, Б. Віндшейд, Г. Дернбург, Л. Еннексерус, О.С. Іоффе, І.Р. Калаур, О.В. Кохановська, Н.С. Кузнецова, А. Манігк, Р.А. Майданик, О.І. Міхно, Є.О. Мічурін, Є.О. Харитонов, О.А. Явор, В.Л. Яроцький та ін.

Поряд із цим окремо слід відмітити монографічну працю В.Б. Ісакова «Фактичний склад в механізмі правового регулювання» (Саратов, 1980 рік), яка складає доктринальний фундамент для розуміння окреслених вище питань, працю вітчизняних вчених М.Д. Пленюк і А.В. Коструби «Юридичні факти в доктрині приватного права України» (Київ, 2018), в якій тематика юридичного складу знаходить окреме висвітлення, а також дисертаційну роботу М.В. Яроцької на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук «Юридичний склад як підстава виникнення майнових цивільних правовідносин» (Київ, 2018), в якій у цивілістичному аспекті здійснюється глибоке й всебічне переосмислення теоретичних положень про юридичний склад як підставу спричинення визначених юридичних наслідків.

Незважаючи на такий обсяг уваги, яка присвячена окресленій тематиці, гносеологічне значення юридичного складу залишилось до кінця не розкритим на сторінках наукових досліджень, що визначає актуальність його наукового аналізу.

Мета статті полягає у визначенні особливостей юридичного складу як конструкції та її гносеологічного значення.

Основний матеріал дослідження. Безумовно, слід визнати, що юридичний склад є конструкцією у традиційному її розумінні. У сучасних словниках конструкція розглядається, зокрема, як будова, взаємне розташування частин машини, апарата, приладу тощо [3, с. 567]. Однак під час предметного погляду на це питання в контексті права ми бачимо, що юридичний склад є сукупністю певних елементів, при цьому елементів, між якими, як правило, існує системний зв'язок. У зв'язку із цим, перефразовуючи наведене роз'яснення сутності конструкції в аспекті юридичного складу, останній можна розглядати як взаємне розташування елементів юридичного складу.

Взаємність розташування означає наявність зв'язку між відповідними елементами. Такий зв'язок може мати темпоральний характер і демонструвати накопичення елементів юридичного складу в певному часовому порядку, послідовності чи одночасно або детермінативний характер і показувати, як одні елементи визначають можливість існування інших, наприклад, умова настання юридичного факту сприяє виникненню самого юридичного факту.

Питання елементного наповнення юридичного складу наразі є одним із найбільш дискусійних. Відповідно до найбільш поширеного погляду його складають юридичні факти. На наше переконання, причиною цьому є те, що досить тривалий час основним науковим джерелом, в якому пропонувалось системне розуміння сутності юридичних (фактичних) складів, а також особливостей їх структурної будови, виступали положення кандидатської дисертації В.Б. Ісакова на тему «Фактичний (юридичний) склад у механізмі правового регулювання» (1975 рік), підготовленої в рамках загальнотеоретичного напрямку юридичних досліджень, основні результати якої знайшли відображення в монографії вченого «Фактичний склад в механізмі правового регулювання» (Саратов, 1980 рік).

У подальшому наукове розроблення цього питання, зокрема у вітчизняній цивілістичній доктрині, збавила темпи, що відображається у відсутності спеціальних досліджень, присвячених відповідним питанням. Як наслідок, склалась ситуація, за якої наявні на той час наукові положення почали сприйматись як наукові догми без будь-якої їх ревізії або додаткового більш глибокого осмислення, зокрема і у ключі співвідношення теоретичних положень про юридичні склади та юридичні факти. Одним із

таких положень виступила позиція, відповідно до якої юридичний склад почав розумітись виключно як сукупність двох чи більше юридичних фактів без урахування трансформаційної здатності останніх відносно правової реальності як визначальної ознаки юридичного факту.

Не акцентуючи увагу на цьому аспекті піднятого питання, слід зазначити, що у своїй кандидатській роботі М.В. Яроцька послідовно наводить переконливі аргументи на користь того, що юридичний склад як сукупність обставин, що наділені трансформаційною здатністю відносно правової реальності, включає юридичний факт і умови його настання, у зв'язку із чим формує висновок, що юридичний склад як підстава виникнення майнових цивільних правовідносин у світлі якісного наповнення являє собою систему юридично важливих обставин правової реальності (юридичного факту та умов його настання, в тому числі юридичних станів), що знаходять відображення у правовій моделі, закріпленій у нормі права або цивільно-правовому договорі, і телеологічно пов'язані спрямованістю на спричинення визначеного такою моделлю наслідку [11, с. 67]. Ця позиція є переконливою, оскільки розгляд конкретних практичних прикладів, що наводяться вченими, показує те, що в рамках причинно-наслідкової моделі до причини входить певна сукупність обставин, однак вирішальне значення для наслідку має саме завершення формування складу. У зв'язку із цим настання останнього елементу складу і є юридичним фактом, у той час як всі попередні є умовами його настання. Якщо слідувати погляду, що юридичний склад складається з юридичних фактів, то це підіймає проблему проміжних наслідків. Якщо на шляху повного формування складу відповідні обставини спричиняють наслідки, які є необхідними для настання фінального наслідку, то, скоріш за все, в даному випадку в предмет аналізу включена не одна причинно-наслідкова модель, а ланцюг таких моделей, а тому декілька взаємопов'язаних юридичних складів, за яких наслідки реалізації одного є елементом-умовою, що входить до складу іншого.

У контексті цього вчена, справедливо наголошуючи на гносеологічних властивостях юридичного складу, пропонує розглядати складний юридичний склад саме як є охоплене гносеологічним сприйняттям комплексне юридичне утворення, що включає ланцюг взаємопов'язаних причинно-наслідкових зв'язків, які у світлі осмислення із системної точки зору характеризуються юридично важливими обставинами правової реальності, накопичення яких відбувається у визначеній правовою моделлю послідовності, яка передбачає, зокрема, трансформацію наслідку в елемент причини спричинення наступного наслідку й у кінцевому підсумку забезпечує формування елементного наповнення майнових цивільних правовідносин [11, с. 18].

Розгляд юридичного складу як структурного утворення піднімає питання можливості його розгляду як юридичної конструкції. Наразі ця концепція містить відносно багато неусталених, однак принци-

пових положень, навколо яких точаться дискусії або існує різне наукове розуміння їх сутності.

Цей аспект сучасного права є досить актуальним, зокрема, у зв'язку з наявністю дискусійних елементів. У цілому прийнято вважати, що юридична конструкція є типовою схемою і моделлю певного правового явища [4, с. 19], є спрощеним, відтвореним та стійким його образом [5, с. 57], зокрема спрощеним варіантом відображення суспільних відносин або їх елементів, урегульованих правом [2, с. 196].

Із цього приводу розмежовують нормативні юридичні конструкції – як засіб правової техніки, що знаходить свій вияв у моделюванні, певній логічній побудові нормативного матеріалу та одночасно виступає методом пізнання та тлумачення норм [7, с. 60] (такі юридичні конструкції ще називають техніко-юридичними [6, с. 56]), а також наукові юридичні конструкції – як теоретичну модель нормативної юридичної конструкції [1, с. 27] (такі юридичні конструкції також називають теоретико-юридичними [6, с. 56] або теоретичними). У першому сенсі юридична конструкція може бути віднесена до об'єкта юридичного дослідження, в той час як друга – до предмету юридичної науки і слугує засобом пізнання позитивного права [9, с. 18–25] та правової дійсності [1, с. 27].

Визначальним у функціональному значенні юридичної конструкції є те, що вона являє собою складне системно-структурне утворення [5, с. 56], продукт юридичного конструювання, поняття, яке раціональним чином дозволяє в мисленні організувати правові засоби [8, с. 99].

Як зазначає І.Д. Шутак, юридична конструкція – це модель урегульованих правом суспільних відносин чи окремих елементів, що слугує методом пізнання права і суспільних відносин, що ним урегульовані [10, с. 82].

Ураховуючи викладене вище, можна дійти висновку, що юридичний склад являє собою юридичну конструкцію за умови, що підстави виникнення, зміни або припинення цивільних правовідносин охоплюються її сутнісним змістом. Причиною такої умовності є те, що в сучасній юридичній літературі акцентується увага на тому, що юридична конструкція є моделлю правовідносин або їх елементів. У свою чергу, юридичний склад як юридичний факт і умови його настання можуть виходити за межі конструкції правовідношення та існувати у формі зовнішніх по відношенню до нього факторів. У зв'язку із цим центр уваги на моделі правовідношення або окремих його елементах у визначенні юридичної конструкції значно обмежує можливість розгляду окремих цивільно-правових феноменів як юридичних конструкцій.

З урахуванням наведеного зауваження юридичний склад під час його розгляду як моделі підстави спричинення визначеного юридичного наслідку має практично всі ознаки наукової (теоретичної) юридичної конструкції, зокрема: 1) являє собою правову модель (за умови традиційного розуміння юридичного складу як визначеної нормою права або актом саморегулювання цивільних відносин юридичної

моделі обставини правової реальності (ідеального компонента) і власне обставини, що має місце у правовій реальності (реального компонента), юридичний склад являє собою юридико-фактичну конструкцію); 2) є структурно-системним утворенням; 3) у контексті положень чинного цивільного законодавства України має непоіменований характер.

Поряд із цим слід визнати, що юридичний склад під час його розгляду як наукової (теоретичної) юридичної конструкції наділений особливостями, що безпосередньо відображаються на його гносеологічній функції.

1. Змістовне наповнення юридичного складу. Юридичний склад є способом наукової абстракції – ототожнення й побудови відкритих ідеальних систем. У зв'язку з такими властивостями юридичний склад може розглядатись як модель – результат абстракції. При цьому цінність юридичного складу – інструменту наукового або аналітичного пізнання правової реальності через норми права – полягає саме в розумінні характеру елементів, що включаються до складу, взаємозв'язків між ними і, як наслідок, можливості визначення самої трансформаційної здатності такого складу.

В окресленому сенсі юридичний склад: 1) чітко демонструє якісний характер елементів, якими є юридичний факт (юридичні факти – у складному юридичному складі), а також умови його настання, які складають підставу спричинення визначених юридичних наслідків; 2) будучи побудованим за правилами системності, дозволяє у практиці правореалізації і правозастосування, а також у ході наукового аналізу визначати ті елементи, які є необхідними для спричинення визначеного юридичного наслідку, виключаючи «зайві» обставини, наявність або відсутність яких не впливає на відповідний юридичний наслідок.

Однак у цьому аспекті необхідно також звернути увагу на те, що специфікою наукової конструкції юридичного складу є невизначеність кількісного змісту відповідних елементів. Відомо, що до змісту юридичного складу входять юридичний факт і умови його настання, однак кількість умов є варіативною та залежить від конкретної причинно-наслідкової моделі, запровадженої нормою права або актом саморегулювання цивільних відносин.

2. Функціональні зв'язки між елементами юридичного складу. Конструкція юридичного складу за характером своєї побудови, а тому і за предметом пізнання, відзначається можливістю розгляду не лише статичного результату, а й динамічної складової частини – шляху до нього. Як інструмент наукового пізнання конструкція юридичного складу під час аналізу правової реальності або змодельованої правової ситуації у статичній пов'язується з визначенням предмету розгляду – певного фрагменту правової реальності або правової моделі, здійсненням їх структурування, визначенням ролі кожного елементу в структурі понять «юридичний факт» та «умова його настання». Іншими словами, це конструкція, яка дозволяє пізнавати не лише матеріальну, але й процедурну частину правової реальності. Із цим же пов'язано і те, що використання конструкції юридичного складу для пояснення статичних чи динамічних аспектів правової

реальності або змодельованої правової ситуації вимагає розуміння й глибини предмету розгляду – складу і використання відповідних прийомів пізнання.

Важливу роль у цьому процесі відіграють кореляційні зв'язки між елементами юридичного складу, які можуть мати, зокрема, детермінативний та темпоральний характер. Сутнісне розмежування елементів в межах юридичного складу зумовлює можливість настання юридичного факту за наявності певних умов. Як результат, наявність цих умов із можливою залежністю виникнення одних за наявності інших визначає можливість виникнення юридичного факту, у чому прослідковується безпосередній детермінативний зв'язок між цими елементами. Крім того, відповідна модель підстави спричинення визначених юридичних наслідків, що закріплена в нормі права або актів саморегулювання цивільних відносин, може передбачати накопичення елементів юридичного складу в певній послідовності. Невідповідність порядку накопичення може призводити до неможливості спричинення відповідною елементною сукупністю визначених юридичних наслідків.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Узагальнюючи викладене вище, слід визнати, що наукове розроблення теоретичної концепції юридичного складу в умовах сьогодення не вичерпала себе. Навпаки, ті вимоги, що висувуються суспільством до сучасного правового регулювання цивільних відносин у зв'язку з розвитком їх конструкції, а також системи об'єктів цивільних прав, зумовлюють необхідність опрацювання її положень і формування догматичних основ, які можуть стати науковим фундаментом для процесу нормотворчості, практики правореалізації та правозастосування. Проведений аналіз показує, що юридичний склад як наукова конструкція наділений потужним гносеологічним потенціалом, розкриття якого є ключем до формування ефективного інструменту пізнання причинно-наслідкових зв'язків у цивільному праві, а також механізму спричинення визначених юридичних наслідків у цілому. У зв'язку із цим розгляд цієї тематики залишається актуальним, у тому числі зважаючи на існування дискусійних моментів, які потребують всебічного аналізу й теоретичного вирішення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Баби́чев І.В. Системно-структурний похід к исследованию юридических конструкций (на примере муниципально-правовых систем). *Государство и право*. 2009. № 9. С. 27–37.
2. Бойко Г.І. Юридична конструкція як засіб юридичної техніки. *Акту. пробл. держави і права*. Одеса, 2014. Вип. 73. С. 190–198.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. з дод. і допов. Київ, Ірпінь : Перун, 2005. 1728 с.
4. Дутко А.О. До питання про основні вимоги до юридичних. *Університетські наук. записки*. 2009. № 4(32). С. 16–19.
5. Зінченко О.В. Універсалізм юридичних конструкцій в контексті їх функціонального застосування. *Держава і право*. К. 2014. Вип. 64. С. 51–57.

6. Зінченко О.В. Юридичні конструкції: класифікація та значення у процесі пізнання правових явищ. *Часопис Київ. ун-ту права*. 2011. № 2. С. 55–58.

7. Зінченко О.В. Юридичні конструкції як складова юридичної (правотворчої) техніки. *Держава і право*. К. 2010. Вип. 49. С. 56–61.

8. Онищук І.І. Вплив техніки юридичного письма на якість юридичних конструкцій та конструювання. *Митна справа*. 2011. № 5(77), ч. 2. С. 95–100.

9. Тарасов Н.Н. Юридические конструкции: теоретическое представление и методологические основания исследования. *Юрид. техника*. Нижний Новгород. 2013. № 7, ч. 2. С. 18–25.

10. Шутак И.Д. Юридические конструкции: теоретико-прикладное значение. *Європейські перспективи*. 2015. № 6. С. 80–86.

11. Яроцька М.В. Юридичний склад як підстава виникнення майнових цивільних правовідносин : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. 228 с.

Спєсивцев Д.С. ЮРИДИЧНИЙ СКЛАД ЯК НАУКОВА КОНСТРУКЦІЯ ТА ЇЇ ГНОСЕОЛОГІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ

Стаття присвячена розгляду юридичного складу як наукової конструкції, а також її гносеологічних особливостей. Автор встановлює, що за своєю сутністю юридичний склад являє собою конструкцію, в силу специфіки побудови в межах якої поєднується певна кількість елементів. За комплексного підходу, який застосований, зокрема, М.В. Яроцькою, можна побачити, що юридичний склад являє собою систему юридично важливих обставин правової реальності (юридичного факту та умов його настання, в тому числі юридичних станів), що знаходять відображення у правовій моделі, закріпленій у нормі права або цивільно-правовому договорі, і телеологічно пов'язані спрямованістю на спричинення визначеного такою моделлю наслідку, а не юридичних фактів, як про це часто зазначається в юридичній літературі. Юридичний склад являє собою юридико-фактичну конструкцію. Поряд із цим його юридична складова частина з урахуванням окремих дискусійних аспектів концепції наукової (теоретичної) юридичної конструкції наділена всіма ознаками останньої.

Особливістю юридичного складу як наукової конструкції є те, що вона дозволяє визначати коло обставин, які слугують підставою спричинення визначеного юридичного наслідку (статичний аспект), а також функціональні взаємозв'язки між ними (динамічний аспект). У статичному сенсі юридичний склад: 1) чітко демонструє якісний характер елементів, які складають підставу спричинення визначеного юридичного наслідку; 2) будучи побудованим за правилами системності, дозволяє визначати ті елементи, які є необхідними для спричинення такого наслідку. У динамічному аспекті юридичний склад дозволяє визначати детермінативний, а також темпоральний взаємозв'язки між елементами його структури, у зв'язку із чим уникати у практиці правореалізації і правозастосування їх неправильного накопичення або ефективно оцінювати відповідні сукупності обставин із позицій трансформаційних властивостей відносно правової реальності.

Ключові слова: юридичний склад, фактичний склад, наукова конструкція, юридична конструкція

Spiesivtsev D.S. JURIDICAL COMPOSITION AS SCIENTIFIC CONSTRUCT AND ITS GNOSEOLOGICAL VALUE

The article is devoted to consideration juridical composition as scientific construction as well as its gnoseological specialties. The author determines that juridical composition is construction because of its formation that consolidates several elements. Widespread position that elements of juridical composition are juridical facts is not basing on strong argumentation. A lack of special deep researches dedicated to this problem caused wide support of existed theoretical provision as dogmas despite of their debatable character. But a closer look to appropriate phenomenon, that has been taken in particular by M. Yarotska showed that juridical composition is a system of legally important conditions of juridical reality (juridical fact and the conditions of its occurrence, including the legal states) that determined by legal model fixed in rule of law or civil legally binding agreement or some other legal regulation and which unite by teleological focus on causation legal consequence defined by such model. Juridical composition is juridically-factual construction. But its juridical component taking into account several debatable provisions of scientific concept of scientific (theoretical) juridical construction has all signs of such construction.

Characteristic features of juridical composition as scientific construction are determined by its possibility to be methodological instrument for designation complex of circumstances that serve as cause for legal consequences (static aspect) as well as functional correlation between them (dynamic aspect). In static sense juridical composition: 1) demonstrates qualitative character of elements (juridical fact and the conditions of its occurrence), that constitutes cause for defined legal consequences; 2) being built according to system order allows determining elements necessary for causation appropriate legal consequences and exclude from object of analyzes extra circumstances availability or absence of which doesn't influence on such consequences, in practice of right-realization, law-enforcement or scientific researches.

In dynamic aspect juridical composition is a construction that allows to cognize procedure part of legal reality. Substantive differentiation of elements within juridical composition on juridical fact and the conditions of its occurrence demonstrates different correlations between them. In particular existence of conditions is prerequisite of juridical fact. Thus juridical model fixed in rule of law or civil legally binding agreement provides order of accumulation of appropriate conditions. This demonstrates determinative relations between juridical fact and conditions of its occurrence on one hand and between conditions of juridical fact on another. In addition appropriate model as a rule determines temporal order of accumulation elements of juridical composition. As we know break of order of accumulation elements of juridical composition can lead to impossibility of causation consequences by appropriate aggregate of circumstances. That's why scientific construction of juridical composition has gnoseological value not only for process of rulemaking but also for processes of right-realization and law-enforcement.

Key words: juridical composition, factual composition, scientific construction, juridical construction.